

M A T E R I A Ł Y

Wojciech Marciniak

<https://orcid.org/0000-0002-0640-6816>

Uniwersytet Łódzki

Memoriał dr. Emila Sommersteina i opinia prawna dr. Michała Szuldenfreia – krytyczna edycja źródeł o statusie prawnym ludności polskiej w ZSRR (1944 r.)*

Abstrakt: Celem artykułu jest przybliżenie wczesnych koncepcji właściwego uregulowania kwestii obywatelstwa ludności polskiej w ZSRR – w większości ofiar radzieckich represji z lat 1939–1941. Ich autorami były osoby działające w Związku Patriotów Polskich oraz zaangażowane w podporządkowaną Sowiетom administrację Polski (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, Krajowa Rada Narodowa). Omówione zostały dwa dokumenty powstałe w 1944 r. – w okresie wydawania przez Kreml istotnych aktów prawnych dotyczących ludności polskiej (decyzje Prezydium Rady Najwyższej ZSRR o odzyskiwaniu obywatelstwa polskiego oraz o amnestii), a także zawierania przez PKWN umów o przesiedleniach z ościennymi republikami radzieckimi.

Słowa kluczowe: repatriacja z ZSRR, obywatelstwo polskie, Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, Związek Patriotów Polskich w ZSRR, historia administracji Polski, stosunki polsko-radzieckie.

Abstract: The article presents early concepts for regulating the citizenship of the Polish population in the USSR, primarily focusing on those who were victims of Soviet repressions between 1939 and 1941. Their authors were active members of the Union of Polish Patriots and of the administration of Poland staff subordinated to the Soviets (the Polish Committee of National Liberation, National Council). The study focuses on the two documents created in 1944 – during the period when the Kremlin issued important legal acts concerning the Polish population (decisions of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on the restoration

* Artykuł powstał w związku z realizacją zadania naukowego NCN MINIATURA nr 2020/04/X/HS3/00169 pt. „Polityka Polski wobec Polaków w ZSRR – zesłańców, więźniów, repatriantów i przesiedleńców (1944–1946)”.

of Polish citizenship and amnesty), and when the Polish Committee of National Liberation concluded agreements on resettlement with the neighbouring Soviet republics.

Keywords: repatriation from the USSR, Polish citizenship, Polish Committee of National Liberation, Union of Polish Patriots in the USSR, history of Polish administration, Polish-Soviet relations.

Jedną z konsekwencji radzieckiej agresji na Polskę we wrześniu 1939 r. było narzucenie obywatelstwa ZSRR mieszkańcom obszarów zajętych przez Armię Czerwoną. 29 listopada 1939 r. Prezydium Rady Najwyższej (PRN) ZSRR wydało w tej sprawie dekret. Terytorialnie objął on ziemie wschodnie II RP anektowane do republik związkowych jako Zachodnia Ukraina i Zachodnia Białoruś. Powyższa decyzja skutkowałą akcją paszportyzacji, czyli przymusowym zaopatrywaniem ludności polskiej w radzieckie dowody tożsamości. Po inkorporacji Litwy, na mocy analogicznego dekretu opublikowanego z datą 7 września 1940 r., obywatele polscy zamieszkujący Wileńszczyznę także „stali się” obywatelami ZSRR¹. Te administracyjne posunięcia oznaczały, że na zsyłkę na Syberię, do europejskiej części Rosji i do Kazachstanu ludność polska jechała w uznaniu Moskwy jako część społeczeństwa radzieckiego.

Ponowna masowa akcja paszportyzacji nastąpiła na początku 1943 r., już po ewakuacji Armii Polskiej gen. Władysława Andersa. Kolejne kluczowe wydarzenia, takie jak zerwanie przez Józefa Stalina stosunków z rządem gen. Władysława Sikorskiego, powołanie Dywizji im. Tadeusza Kościuszki i utworzenie Związku Patriotów Polskich (ZPP), a potem także zawarcie przez Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN) porozumienia z ZSRR o granicy oraz z radzieckimi republikami Białorusi, Ukrainy i Litwy o transferach ludnościowych, Polacy na Wschodzie obserwowali jako przymusowi obywatele radziecy.

Prezentowane dokumenty pochodzą z różnych, ale nieodległych od siebie okresów formowania nowych władz Polski według kremlońskiego scenariusza. Łączą je koncepcje właściwego uregulowania statusu prawnego ludności polskiej przebywającej w ZSRR (w jego granicach poszerzonych o zaanektowane terytoria Polski i państw bałtyckich) w kontekście spodziewanych akcji przesiedleń i repatriacji. Autorem pierwszego z nich był dr Emil Sommerstein (1883–1957), polski prawnik (adwokat) żydowskiego pochodzenia, doktor prawa, ale także polityk oraz działacz społeczny i syjonistyczny. We wrześniu 1939 r. został aresztowany przez Sowieców. Więziono go we Lwowie, Kijowie, Moskwie i Bałaszowie pod Saratowem. Jego żona została deportowana w głąb ZSRR w trakcie drugiej tury wywózek w kwietniu 1940 r.

¹ Szeroko patrz w: A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1998, s. 78–84, 115–118.

Po ogłoszeniu „amnestii” dla obywateli polskich w 1941 r. Sommerstein nie odzyskał wolności. W jego sprawie wielokrotnie, ale bezskutecznie interweniowała Ambasada RP w Kujbyszewie. Dopiero na początku 1944 r. Wanda Wasilewska (przewodnicząca Prezydium Zarządu Głównego [ZG] ZPP) zdołała spowodować jego uwolnienie i sprowadzenie do Moskwy. Po przyjeździe do stolicy ZSRR Sommerstein stanął na czele Biura Prawnego Zarządu Głównego ZPP. Kierował także Komitetem Organizacyjnym Żydów Polskich w ZSRR. Po powstaniu PKWN przyjechał do Polski i włączył się w jego działalność (był tam delegowany przez ZPP) jako szef Resortu Odszkodowań Wojennych. W kraju współtworzył i kierował Centralnym Komitetem Żydów w Polsce oraz zasiadał w Krajowej Radzie Narodowej (KRN). Podczas posiedzeń tych gremiów oskarżał Armię Krajową o mordowanie Żydów oraz nawoływał organy bezpieczeństwa do akcji represyjnych wymierzonych w „bandytów spod znaku AK”. Jednocześnie zabiegał o sprawy repatriacji polskich Żydów z głębi ZSRR i opowiadał się za sojuszem Warszawy z Moskwą².

Memoriał Sommersteina powstał po ogłoszeniu dekretu PRN ZSRR z 22 czerwca 1944 r., zezwalającego Polakom – żołnierzom przebywającym w Związku Radzieckim i pochodzącym z Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy (a także ich rodzinom) na starania o odzyskanie obywatelstwa polskiego. Ten „przywilej” rozciągnięto także na osoby wspierające polskie wojska w walce z Niemcami i ich krewnych. W dekrecie zastosowano jednak ograniczenie – skorzystać z niego mogły jedynie osoby o polskiej narodowości³. Podania o przywrócenie obywatelstwa polskiego zainteresowani mieli kierować do Komisji PRN ZSRR ds. Przyjmowania, Zrzekania się i Pozbawiania Obywatelstwa ZSRR, przy czym zasiadać w niej mieli przedstawiciele Związku Patriotów Polskich⁴.

Na kształt prezentowanego dokumentu z pewnością wpłynęły wojenne przeżycia Sommersteina – przede wszystkim problemy z jego uwolnieniem w latach 1941–1944. Te doświadczenia, a także wykształcenie i praktyka prawnicza z pewnością naprowadziły go na sformułowanie postulatów racjonalnych i w gruncie rzeczy korzystnych dla ludności polskiej w ZSRR. Warto zauważyć, że prezentowany memoriał nie był pierwszym tego typu dokumentem

² M. Rusiniak-Karwat, *Emil Sommerstein*, <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/3804-sommerstein-emil> (dostęp: 3 I 2024); A. Pacholczykowa, *Emil Sommerstein 1883-07-06 – 1957-05-25*, Internetowy Polski Słownik Biograficzny, www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/emil-sommerstein-1883-1957-prawnik-dzialacz-sjonistyczny-posel (dostęp: 3 I 2024).

³ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie (dalej: AMSZ), Ambasada RP w Moskwie (dalej: ARPM), sygn. 27-2-24, Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR [odpis], 22 VI 1944, k. 1; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 8: *Styczeń 1944 – grudzień 1945*, oprac. E. Basiński i in., przy współud. H. Adalińskiej i in., polski kom. red. W.T. Kowalski, radz. kom. red. I.A. Chrienow, [Warszawa] 1974, s. 118.

⁴ W. Marciniak, *Uwagi o genezie polsko-radzieckiej umowy repatriacyjnej z 6 lipca 1945 r.*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2013, nr 91, s. 115–116.

skierowanym przez niego do Zarządu Głównego ZPP. 22 czerwca 1944 r. (a więc w dniu wydania pierwszego dekretu PRN ZSRR) pisał do tego gremium o nastrojach ludności żydowskiej w ZSRR, zaniepokojonej nastawieniem niektórych polityków emigracyjnych, którzy sugerowali, aby do Polski nie mogli przyjechać Żydzi ze Wschodu. Sommerstein sygnalizował silne przywiązanie żydowskich zesłańców do polskości, ich chęć odbudowy kraju i włączenia się w powojenne życie społeczne. Sprzeciwiał się utrudnianiu Żydom wstępowania do polskiego wojska formowanego w ZSRR i wszelkim przejawom antysemityzmu oraz apelował o zorganizowanie opieki nad ludnością żydowską ocalałą z Zagłady na ziemiach wschodnich II RP⁵.

Wobec spodziewanego drugiego dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR, rozszerzającego działanie czerwcowej decyzji, 3 lipca 1944 r. dr Emil Sommerstein jako członek Zarządu Głównego ZPP skierował do Prezydium tej organizacji swoją wizję zasad odzyskiwania obywatelstwa polskiego przez ludność polską, która w czasie wojny znalazła się w ZSRR (nie ujął tego wprost, ale generalnie chodziło o deportowanych⁶). „Jestem przekonany, że Prezydium zdaje sobie sprawę z doniosłości tego zagadnienia i troski i niepokoju polskiej emigracji w sprawie pozytywnego [jej] załatwienia” – pisał Sommerstein. Wskazywał przy tym na nagłący czas – drugi dekret miał zostać wydany wkrótce, dlatego ZPP powinien upominać się u władz radzieckich o objęcie nim jak największej grupy ludności polskiej i na korzystnych dla niej warunkach⁷.

Sommerstein proponował, aby prawo do odzyskania obywatelstwa RP przysługiwało także osobom pochodzącym z Wileńszczyzny⁸, a zgłoszenia do polskiej armii mógłby przyjmować Wydział Wojskowy ZG ZPP. Autor projektu odniósł się także do skomplikowanej sytuacji osób, które nie przyjęły obywatelstwa ZSRR i albo pozostały przy obywatelstwie polskim, albo posiadały status bezpaństwowca. W tym pierwszym przypadku ich przynależność do polskiej państwowości powinna zostać usankcjonowana nowym dekretem PRN ZSRR, bowiem dotychczas władze radzieckie status prawny takich ludzi niejednokrotnie kwestionowały. Warto zauważyć, że Sommerstein wskazywał także na przebywające w ZSRR rodziny osób, które walczyły i/lub poległy w walce z Niemcami na terenie Polski albo w Siłach Zbrojnych RP poza ZSRR,

⁵ A. Głowacki, *Uwagi o Komitecie Organizacyjnym Żydów Polskich przy Związku Patriotów Polskich w ZSRR*, w: *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1844. Wybrane problemy*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991, s. 296.

⁶ Z przyczyn politycznych środowisko ZPP, PKWN, Rządu Tymczasowego i KRN kłamliwie określało przyczyny obecności ludności polskiej w głębi ZSRR po 17 września 1939 r. jako np. „emigrację” lub „ucieczkę przed Niemcami”.

⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Centralne Biuro Komunistów Polskich (dalej: CBKP), 248/21, Pismo E. Sommersteina do Prezydium Zarządu Głównego ZPP w ZSRR, 3 VII 1944, k. 7.

⁸ Taki zapis znalazł się w kolejnym dekrete Prezydium RN ZSRR z 14 lipca 1944 r.

co w praktyce oznaczało objęcie działaniem dekretu bliskich osób zaangażowanych w konspirację lub służących w polskich formacjach sojuszniczych na Zachodzie (w tym w Armii Andersa). Bardzo istotną koncepcją było włączenie do grupy uprawnionej do odzyskania polskiego obywatelstwa rodziców i opiekunów dzieci uczęszczających do placówek opiekuńczo-oświatowych, prowadzonych przez ZPP oraz działaczy tej organizacji i wszystkich, którzy materialnie ją wspierali. Tego rodzaju postulat z jednej strony miał zapewne zwiększyć ilościowy udział ludności polskiej w ZSRR w strukturach Związku Patriotów Polskich, ale w praktyce oznaczał masowe przyznanie prawa do odzyskania polskiego obywatelstwa przez deportowanych. Dołączone do projektu wyjaśnienia zawierają przekonujące uzasadnienia pomysłów Sommersteina. Warto podkreślić, że autor nie zastosował kryterium narodowości (nie wyłączył zatem Białorusinów, Ukraińców czy Żydów), a jako zasadniczy warunek odzyskania obywatelstwa polskiego wskazał na więź z Polską, rozumianą o wiele szerzej niż wskazano to w czerwcowym dekrete Prezydium Rady Najwyższej ZSRR.

14 lipca 1944 r. PRN ZSRR wydało drugi dekret dotyczący możliwości odzyskiwania obywatelstwa polskiego przez część ludności polskiej w ZSRR. Poza objęciem polskich żołnierzy pochodzących z Wileńszczyzny i ich rodzin prawem do zmiany obywatelstwa nie uwzględniono w nim postulatów Sommersteina. Pracownicy PKWN zapoznali się z dekretem w urzędowym dzienniku PRN ZSRR. Treść dekretu została odręcznie otoczona czerwoną linią z dopiskiem „opcja”, co sugeruje spore nadzieje, jakie wówczas wiązali z oboma postanowieniami⁹.

Tymczasem władze ZPP rozpoczęły zabiegi o udział swoich przedstawicieli w komisji mającej rozpatrywać podania wnoszone na podstawie obu decyzji PRN ZSRR. Jednakże dekrety Prezydium z czerwca i lipca 1944 r. finalnie nie stały się podstawą uregulowania statusu prawnego podstawowej masy ludności polskiej i żydowskiej w ZSRR. Sowieci zrezygnowali też z zainicjowania działalności Komisji z udziałem ZPP, pozostawiając sprawy rozpatrywania podań wyłącznie urzędnikom radzieckim¹⁰.

26 lipca 1944 r. PKWN zawarł ze Związkiem Radzieckim porozumienie o stosunkach między polską administracją a radzieckim wodzem naczelnym po wkroczeniu Armii Czerwonej na terytorium Polski (w granicach bez wschodnich ziem II RP). Oddawało ono w strefie działań wojennych (czyli w praktyce na całym obszarze kraju) w ręce radzieckiego dowództwa „władzę najwyższą i odpowiedzialność we wszystkich sprawach, dotyczących prowadzenia wojny”. Dało to potem podstawę do masowych aresztowań i wywózek w głąb ZSRR obywateli polskich zamieszkujących zajmowane obszary. Warto zauważyć, że na terytorium Polski Armia Czerwona w 1944 r.

⁹ AMSZ, ARPM, sygn. 27–2–24, „Wiedomosti Wierchownoego Sowietu SSSR” 23 VII 1944, nr 38 (298), k. 132; *Dokumenty i materiały...*, s. 131.

¹⁰ W. Marciniak, *Uwagi o genezie...*, s. 116.

wkroczyła nie w lipcu, ale pół roku wcześniej, jednak PKWN pod dyktando Kremla nie traktował wschodnich obszarów II RP jako polskich¹¹. Znalazło to potwierdzenie w utajnionym układzie granicznym podpisanym z datą 27 lipca 1944 r. Umowa w ani jednym punkcie nie odnosiła się do statusu prawnego ludności polskiej na terenach, które potem w źródłach określano mianem „ziem odstąpionych ZSRR”¹².

Niedługo potem, bo 10 sierpnia 1944 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR ogłosiło dekret o amnestii dla obywateli polskich. Formalną okazją było fetowanie „wkroczenia Armii Czerwonej i części Wojska Polskiego na terytorium Polski, co dało początek wyzwolenia narodu polskiego spod niemiecko-faszystowskiego jarzma”. Ustawa dotyczyła osób skazanych na terytorium ZSRR z wyjątkiem tych, którzy dopuścili się szczególnie poważnych przestępstw – szpiegostwa, bandytyzmu lub morderstwa. 31 sierpnia 1944 r. zostało wydane wspólne rozporządzenie ludowych komisarzy spraw wewnętrznych, bezpieczeństwa państwowego, sprawiedliwości oraz prokuratora ZSRR w sprawie instrukcji wykonawczej do amnestii. Kreml rozesłał w teren tekst ustawy oraz zatwierdzoną 25 sierpnia 1944 r. przez Radę Komisarzy Ludowych ZSRR instrukcję, która wskazywała, kogo w istocie dotyczyła amnestyjna ustawa. Chodziło o osoby, którym władze radzieckie w trakcie paszportyzacji z 1943 r. przyznały prawo do bycia obywatelami polskimi (w praktyce wykluczono stałych mieszkańców ziem wschodnich II RP), oraz tych, którzy złożyli podania do komisji Prezydium Rady Najwyższej ZSRR na podstawie dekretów tego gremium z czerwca i lipca 1944 r. z tym, że amnestia wobec nich mogła zostać zastosowana dopiero po pozytywnym rozpatrzeniu ich podań w sprawie przywrócenia obywatelstwa polskiego¹³.

Wkrótce do miejscowych organów administracji zaczęły napływać wnioski od Polaków odsiadujących wyroki w radzieckich obozach i koloniach karnych. Liczyli oni na uwolnienie, a od jesieni 1944 r. (po podpisaniu układów republikańskich o transferach ludnościowych) także na zezwolenie na wyjazd do Polski. W praktyce jednak ustawa z 10 sierpnia 1944 r. okazała się aktem

¹¹ *Porozumienie między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego i Rządem Socjalistycznych Republik Radzieckich o stosunkach między polską administracją a radzieckim wodzem naczelnym po wkroczeniu wojsk radzieckich na terytorium Polski*, 26 VII 1944, <https://traktaty.msz.gov.pl> (dostęp: 8 I 2024).

¹² *Porozumienie między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy*, 27 VII 1944, <https://traktaty.msz.gov.pl> (dostęp: 8 I 2024).

¹³ Centralne Archiwum Państwowe Republiki Kazachstan w Almaty (Centralnyj Gosudarstwiennyj Archiw Respubliki Kazachstan w Almaty), fond 1109, Priezidium Wierchownogo Sowjeta Kazachskoj SRR, opis. 7, dzieło 43, Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR o udzieleniu amnestii dla obywateli polskich skazanych za przestępstwa popełnione na terytorium ZSRR, 10 VIII 1944 r., k. 1–2; *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, wybór i oprac. nauk. J. Szapował, J. Tucholski, red. nauk. W. Chudzik i in., Warszawa 2000, s. 115–127, 189.

martwym. Ponieważ większość ludności polskiej nadal uznawana była przez miejscową administrację za obywateli radzieckich, ta nie czuła się zobowiązana do stosowania amnestii przewidzianej dla obywateli polskich.

Sprawa ustawy amnestyjnej była przedmiotem zainteresowania Stefana Jędrychowskiego, który od sierpnia 1944 r. stał na czele Przedstawicielstwa PKWN w Moskwie. Dysponował on jednak bardzo ograniczoną wiedzą i możliwościami. Władze radzieckie nie przekazały mu nawet wspomnianej wyżej instrukcji wykonawczej. W takich okolicznościach administracja PKWN postanowiła opracować ogólne wnioski dotyczące statusu prawnego ludności polskiej w ZSRR, które miały zostać przekazane Resortowi Spraw Zagranicznych PKWN, a za jego pośrednictwem Przedstawicielstwu w Moskwie. Ich zredagowanie powierzono dr. Michałowi Szuldenfreiowi – szefowi Biura Prawnego PKWN w Lublinie¹⁴.

Michał Szuldenfrei (1887–1965) był adwokatem i doktorem prawa (obrona doktoratu w 1911 r.). Do wybuchu II wojny światowej mieszkał w Krakowie, gdzie był członkiem Rady Adwokackiej. Prowadził też kancelarię w Warszawie. Należał do najbardziej aktywnych członków Bundu. Uciekając przed Niemcami we wrześniu 1939 r., wyjechał do Lwowa, skąd w czerwcu 1940 r. został deportowany do Jozskar-Oły (Maryjska Autonomiczna Socjalistyczna Republika Radziecka). Zaangażowany był w działalność Związku Patriotów Polskich. W 1944 r. opuścił ZSRR i przyjechał do Lublina, gdzie został urzędnikiem PKWN. Od lata 1944 r. był posłem do KRN¹⁵.

Opinię jego autorstwa można postrzegać jako pierwszy projekt postulatów w zakresie przyszłej polsko-radzieckiej umowy dotyczącej przywracania obywatelstwa polskiego zesłańcom, a potem ich repatriacji. Dokument powstał już po zawarciu przez PKWN umów o obustronnych transferach ludnościowych z ościennymi republikami radzieckimi (wrzesień 1944 r.) i dotyczył przede wszystkim ludności polskiej znajdującej się w głębi ZSRR, choć odnosił się także do konieczności uregulowania sprawy obywatelstwa przesiedleńców, którzy mieli przyjeżdżać do Polski ze wschodnich ziem II Rzeczypospolitej. Warto zauważyć, że tzw. układy republikańskie dotyczyły Polaków i Żydów, a opinia Szuldenfreia nie zawierała wyłączeń i warunków narodowościowych. Jeśli uwzględnić stosunkowo wąski zakres wiedzy o wachlarzu problemów przesiedleńczo-repatriacyjnych ludności polskiej w ZSRR, którą dysponowała administracja PKWN, dokument można uznać za w miarę kompleksową propozycję rozwiązania ich problemów prawnych na wczesnym etapie formowania prokremlowskich władz w Polsce w ostatnim roku II wojny światowej. Na uwagę zasługuje zrównanie w prawach do odzyskania obywatelstwa polskiego mieszkańców wszystkich terenów przedwojennej Polski – bez wyróżniania

¹⁴ AMSZ, ARPM, 27–2–15, Pismo J. Bermana do S. Jędrychowskiego, 27 X 1944, k. 39–40.

¹⁵ M. Rusiniak-Karwat, *Nowe życie na zgliszczach. Bund w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 2016, s. 20.

osób pochodzących z anektowanych przez ZSRR ziem wschodnich. Szuldenfrei proponował uznawanie za obywateli polskich bez kryterium narodowościowego wszystkich tych, którzy przebywali w Związku Radzieckim i do wybuchu wojny (1939) posiadali polskie obywatelstwo, chyba że optowaliby za radziecką państwowością.

Szuldenfrei zauważał konflikt pomiędzy zapisami ustawy o obywatelstwie polskim z 1920 r. a realiami związanymi z sytuacją ludności polskiej po 17 września 1939 r. Chodziło o przyjęcie (w rzeczywistości pod presją władz okupacyjnych) obywatelstwa ZSRR, służbę w Armii Czerwonej (w praktyce – przymusowy zaciąg) lub zatrudnienie się w urzędzie. W takich przypadkach wyżej wymieniona ustawa przewidywała utratę obywatelstwa polskiego. Autor opinii oczywiście nie określił dwóch pierwszych przypadków jako przymusowych, a trzeciego jako wynikającego nieraz z życiowych potrzeb osób żyjących w realiach radzieckiej państwowości. Proponował jednak stosowną nowelizację ustawy z 1920 r., co nie nastąpiło¹⁶.

Problemów poruszanych przez Szuldenfreia zasadniczo nie rozwiązywała też podpisana 6 lipca 1945 r. polsko-radziecka umowa o opcji¹⁷ i repatriacji, ponieważ w trakcie jej realizacji ujawniło się wiele trudności w kwestii odzyskiwania obywatelstwa polskiego przez ogół zesłańców. Formalne problemy piętrzyły przede wszystkim władze radzieckie, które rościły sobie prawo do wyłącznego decydowania o tym, kto mógł zostać obywatelem Polski i do niej pojechać. Zakończenie masowej akcji repatriacyjnej z ZSRR latem 1946 r. nie oznaczało też zamknięcia spraw obywatelstwa ludności polskiej pozostałej jeszcze w głębi tego kraju lub na wschodnich obszarach II RP. Wiele wynikłych wówczas problemów było przedmiotem polityki interwencyjnej Ambasady RP w Moskwie¹⁸.

Merytorycznie opinia Szuldenfreia wykraczała poza kwestie statusu prawnego ludności polskiej w ZSRR. Autor odniósł się w niej także do ważkich kwestii faktycznego zalegalizowania przybranych w czasie okupacji nazwisk (co dotyczyło zwłaszcza ocalałej ludności żydowskiej), a także

¹⁶ W kwietniu 1946 r. przyjęto krótką, bo składającą się z zaledwie pięciu artykułów *Ustawę o obywatelstwie Państwa Polskiego osób narodowości polskiej zamieszkałych na obszarze Ziemi Odzyskanych* („Dziennik Ustaw” 1946, nr 15, poz. 106), a w październiku 1947 r. w drodze dekretu uregulowano status prawny ludności Gdańska („Dziennik Ustaw” 1947, nr 65, poz. 378). Generalne rozwiązania przyjęto zaś dopiero w ustawie o obywatelstwie polskim z 8 I 1951 r. („Dziennik Ustaw” 1951, nr 4, poz. 25), w której określono m.in., że obywatelami polskimi były osoby, które przybyły do kraju jako repatrianci. Ustawa stwierdzała także, że żyjący poza Polską w wyniku zmiany granic przedwojenni obywatele RP, którzy nabyli obywatelstwo obcego państwa (ZSRR) nie byli już obywatelami Polski.

¹⁷ W tym kontekście opcja to prawo wyboru obywatelstwa oraz procedura jego zmiany.

¹⁸ Autor przygotowuje monografię o polityce interwencyjnej władz Polski na rzecz rozwiązania problemów przesiedleńczo-repatriacyjnych ludności polskiej w ZSRR w okresie przedstalinowskim. Niniejsze opracowanie jest częścią cyklu krytycznej edycji kluczowych źródeł dotyczących tej problematyki.

przywracania obywatelstwa polskiego byłym emigrantom politycznym. Jego propozycje obejmowały zatem szeroki wachlarz spraw związanych ze statusem ludności polskiej, które powinny zostać uregulowane przez administrację PKWN. Sprawa przybranych nazwisk znalazła swoje prawne rozwiązanie w dekreście z 10 listopada 1945 r., podpisanym przez Bolesława Bieruta oraz Edwarda Osóbkę-Morawskiego. Propozycje Szuldenfreia były zatem pierwszą koncepcją tego aktu¹⁹.

Zarówno Sommerstein, jak i Szuldenfrei w swoich projektach za punkt odniesienia przyjęli kwestię obywatelstwa polskiego. Ich żydowskie pochodzenie nie wpłynęło na rozróżnianie w prawach przebywających w ZSRR Polaków i polskich Żydów. Interesowało ich przede wszystkim trwałe związanie tych ludzi z polską państwowością, którą w swoim przekonaniu reprezentowali. Taką optykę w sprawach repatriacyjnych przyjęli potem „następcy” PKWN – Rząd Tymczasowy oraz Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej²⁰. Co innego w kwestiach przyszłości społeczności żydowskich w Polsce – tu Sommerstein i Szuldenfrei nie zawsze zgadzali się ze sobą, a na forum Krajowej Rady Narodowej byli wręcz oponentami. Szuldenfrei krytykował m.in. postulat stawiany przez Sommersteina o emigracji polskich Żydów do Palestyny. Generalnie była jednak między nimi zgoda co do poparcia polityki władz krajowych w kwestii związania Polski ścisłym „sojuszem” ze Związkiem Radzieckim²¹.

Prezentowane dokumenty są pierwszymi projektami dotyczącymi w miarę kompleksowego uregulowania spraw obywatelstwa ludności polskiej znajdującej się w ZSRR. Kwestie te miały pierwszorzędne znaczenie w związku z późniejszymi procesami przesiedleń i repatriacji. Postulaty Sommersteina i Szuldenfreia tylko w niewielkim zakresie znalazły jednak odzwierciedlenie w późniejszej praktyce. W kwestii żywotnych interesów ludności polskiej, w tym jej przynależności państwowej, decydujący głos należał bowiem do władz radzieckich, które począwszy od 1939 r., nie bacząc na istnienie polskich władz, wkraczały w kompetencje państwa polskiego. PKWN – podległy i zależny od Kremla ośrodek administracji – był narzędziem do sankcjonowania tego stanu. Elementy państwowej suwerenności, które ujawniły się podczas wspomnianej późniejszej interwencyjnej polityki władz Polski nie tylko nie zmieniały ogólnego stanu zależności Warszawy od Moskwy, ale także

¹⁹ Dekret z 10 listopada 1945 r. o zmianie i ustalaniu imion i nazwisk, „Dziennik Ustaw RP” 1945, nr 56, poz. 310.

²⁰ Por.: W. Marciniak, *Repatriation of Polish Citizens – Catholics and Jews from Distant Parts of the Soviet Union in Polish-Soviet Relations 1944–1947*, w: *Polish Jews in the Soviet Union (1939–1959). History and Memory of Deportation, Exile and Survival*, red. K. Friedla, M. Nesselrodt, Boston 2021, s. 110–129.

²¹ AAN, Krajowa Rada Narodowa – Biuro Prezydialne (dalej: KRN), 8, Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń VII sesji Krajowej Rady Narodowej, 3–6 V 1945, k. 144–145; ibidem, 10, Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń VIII sesji Krajowej Rady Narodowej, 21–23 VII 1945, k. 188; M. Rusiniak-Karwat, *Nowe życie...*, s. 66.

podlegały wewnętrznym i zewnętrznym procesom erozji. W toku ewolucji systemu politycznego nad Wisłą w kierunku stalinowskich wzorców władze Polski wygaszały bowiem z własnej inicjatywy i na życzenie Kremla podejmowane dotychczas działania, które były ukierunkowane na sprowadzenie z ZSRR do kraju jak największej liczby obywateli polskich.

Dokumenty zostały poddane opracowaniu redakcyjnemu. Niewielkie ingerencje w tekst miały na celu usunięcie ewidentnych usterek lub poprawę czytelności. W nawiasach kwadratowych dodałem niezbędne uzupełnienia. Odręczne dopiski bądź znaki graficzne zostały uwzględnione w przypisach literowych, oryginalne zaś podkreślenia (napisane na maszynie) znalazły swoje odzwierciedlenie w tekście głównym.

Dokumenty

1

*Memorandum dr. Emila Sommersteina
do Prezydium Zarządu Głównego Związku
Patriotów Polskich w ZSRR, Moskwa 3 lipca 1944 r.*

Projekt

drugiego ukazu²² Prezydium Najwyższej Rady ZSRR w sprawie odzyskania polskiego obywatelstwa

Pod przepisy ukazu Prezydium Najwyższej Rady ZSRR o prawie przejścia do polskiego obywatelstwa z 22 czerwca 1944 r. podpadają ponadto następujące osoby oraz członkowie ich rodzin:

1. Osoby, które nabyły obywatelstwo ZSRR na podstawie art. 1, 2 i 3 część pierwsza ukazu Prezydium Najwyższej Rady ZSRR z dnia 7 września 1940 r. pod warunkami wskazanymi w części 1. ukazu Prezydium Najwyższej Rady ZSRR o prawie przejścia do polskiego obywatelstwa z 22 czerwca 1944 r.
2. Osoby objęte ukazami Prezydium Najwyższej Rady ZSRR z dnia 29 listopada 1939 r. i 7 września 1940 r. dotyczącymi nabycia obywatelstwa ZSRR, które:
 - a. zgłosiły się albo zgłoszą się dobrowolnie do armii polskiej w ZSRR drogą podań wniesionych do właściwych wojenkomatów²³ albo do

²² Rusycyzm (ros. указ), każdorazowo chodzi o dekret.

²³ Radzieckie odpowiedniki polskich wojskowych komend uzupełnień.

- Wydziału Wojskowego Związku Patriotów Polskich w ZSRR, a bez swej winy dotychczas nie zostały wcielone do szeregów tejże armii;
- b. nie otrzymały dotychczas paszportów sowieckich, a z ich dokumentów wynika, że są objęci wyżej wymienionymi ukazami Prezydium Najwyższej Rady ZSRR z 29 listopada 1939 r. i 7 września 1940 r.;
 - c. są członkami rodzin osób, które walczyły albo walczą z okupantem na terenie okupowanym Polski;
 - d. są członkami rodzin osób, które zginęły z rąk okupanta;
 - e. są członkami rodzin osób, które począwszy od 1939 r. służyły albo służą w oddziałach armii polskiej walczącej poza granicami z niemiecko-faszystowskim najeżdżcą;
 - f. których dzieci pobierają naukę w szkołach polskich, założonych przy współudziale Związku Patriotów Polskich w ZSRR.

Istotna część instrukcji dla komisji

1. Jako czynne współdziałanie, względnie pomoc okazana armii polskiej w ZSRR będzie uważana: przynależność do Związku Patriotów Polskich w ZSRR, praca w jego oddziałach, instytucjach, komisjach i innych urządzeniach, składanie ofiar w pieniądzu czy naturze na rzecz armii polskiej w ZSRR.
2. Stwierdzenie okoliczności miarodajnych dla zastosowania ukazów nastąpi bądź drogą dokumentów, znajdujących się w ręku petentów, bądź drogą zaświadczeń wydanych przez Związek Patriotów Polskich w ZSRR lub dowództwo armii polskiej w ZSRR.

Krótkie uzasadnienie załączonych projektów

Ogłoszony ukaz Prezydium Najwyższej Rady ZSRR w sprawie polskiego obywatelstwa opiera się na tej zasadniczej myśli, że obywatele polscy z 1939 r., którzy wedle ukazu z 1939 r. otrzymali obywatelstwo sowieckie mają prawo odzyskać swe obywatelstwo polskie, jeżeli tego pragną i swym zachowaniem się dali dowód, że czują się związani z Polską, jak to postawił Związek Patriotów Polskich w swym statucie i swoich deklaracjach.

Ukaz realizuje tę myśl w niedostatecznej mierze, względnie w zbyt ogólnikowej formie.

Jest jasnym, że w grę wchodzić muszą obywatele nie tylko z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi, ale i z Wileńszczyzny, do tego zmierza punkt 1 projektu.

Autorzy ukazu biorą za podstawę najbardziej aktualną i na zewnątrz widoczną więź z Polską, tj. przynależność do armii polskiej w ZSRR i aktywne współdziałanie, względnie pomoc okazaną tej armii.

Należy jednak, jak to Związek Patriotów Polskich niejednokrotnie akcentował i zastosował w sprawie kolejności pomocy społecznej dla tutejszej Polonii,

na równi traktować tych wojskowych, którzy od 1939 r. gdziekolwiek bądź służyli i służą w oddziałach armii polskiej walczących z Niemcami, a więc w armii polskiej w 1939 r., w oddziałach będących w składzie armii angielskiej, w marynarce wojennej, w armii Andersa itd.

Na to samo uwzględnienie zasługują rodziny tych, którzy w oddziałach partyzanckich walczą w kraju, którzy zginęli z ręki okupanta.

Za związanych z Polską należy bezwzględnie uznać tych, którzy nie w wyniku mobilizacji, a więc nakazu władzy, ale dobrowolnie zgłosili się lub się zgłoszą do służby w armii polskiej w ZSRR, a nie znajdują się dotychczas w jej szeregach z przyczyn od nich niezależnych, np. z powodu, że ich z pracy zawodowej nie puszczają albo też z innych przyczyn natury taktyczno-politycznej znowu przez nich niezawinionych.

Tę mimowolną krzywdę można i należy umniejszyć przez postawienie ich na równi ze zmobilizowanymi do armii polskiej w kwestii obywatelstwa.

Nie dzielę obywateli polskich z 1939 r. wedle granic wojennych, ale sądzę, że w związku z częściowym regulowaniem sprawy obywatelstwa należy jasno powiedzieć, że ci, którzy dotychczas nie otrzymali paszportów sowieckich [oraz ci], którzy byli aresztowani za nieprzyjęcie tych paszportów i sukcesywnie są amnestionowani, są obywatelami polskimi.

Zaznaczam w końcu, że rodzice, którzy dzieci swe posyłają do szkół polskich, prowadzonych przez Związek Patriotów Polskich, dają dowód swego przywiązania do Polski i byłoby niezrozumiałe, gdyby tym rodzicom, gdyby tym dzieciom wychowywanym w duchu polskim nie przyznano prawa do obywatelstwa polskiego.

Oczywista, że powyższe precyzowanie nie byłoby potrzebne, gdyby sama przynależność do Związku Patriotów Polskich była ustawowo uznana jako równorzędna z przynależnością do armii polskiej, względnie ze współdziałaniem na rzecz tej armii i gdyby związek organizacyjnie mógł dotrzeć do najdalszych zakątków rozproszenia emigracji polskiej w ZSRR.

Na każdy wypadek potrzebne są szczegóły instrukcji dla komisji pod względem merytorycznym i proceduralnym, które załączam.

3 VII 1944 r.

dr Emil Sommerstein

Źródło: AAN, CBKP, sygn. 248/21, k. 8–11, maszynopis, odpis.

2

*Opinia prawna dr. Michała Szuldenfreia
do Resortu Spraw Zagranicznych PKWN,
Lublin 24 października 1944 r.*

^aDo Resortu Spr. Zagr.^a

Dnia 24 października 1944 r.

Biuro Prawne
Prezydium PKWN

Do Resortu Spraw Zagranicznych

W związku z naszą konferencją z dnia 18 października br. przedkładam moją opinię prawną.

Kompleks spraw, dotyczących obywatelstwa, obejmuje zagadnienia, które wymagają uregulowania:

1. Częściowo w drodze międzynarodowej umowy.
2. Częściowo przez zastosowanie obowiązujących polskich przepisów prawnych lub przez ich znowelizowanie.

I.

Na razie, tj. do czasu wcielenia do Polski obszarów, należących obecnie do Rzeszy Niemieckiej, wymaga uregulowania w drodze międzynarodowej umowy ze Związkiem Radzieckim sprawa tych obywateli polskich, którzy znajdują się na terenie tego Związku.

Ta sprawa jest nagłąco pilna nawet niezależnie od możliwości przystąpienia do ogólnej repatriacji, gdyż władze sowieckie traktują tych obywateli polskich jako obywateli sowieckich, co pociąga za sobą w obecnej chwili takie skutki, jak:

- a. amnestii, wydanej dla obywateli polskich dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 10 VIII 1944 r., faktycznie nie stosuje się do polskich obywateli;
- b. władze sowieckie nie wydają wiz na przyjazd do Polski obywatelom polskim, mimo wzywania ich przez władze polskie.

Uregulowanie tej sprawy mogłoby nastąpić tylko ^bprzez zawarcie umowy międzynarodowej ze Związkiem Radzieckim^b przy oparciu tej umowy na następujących założeniach:

^{a-a} Dopisano ręcznie.

^{b-b} Podkreślono odręcznie.

1. Kto posiadał do wybuchu wojny polsko-niemieckiej obywatelstwo polskie, zachowuje je, chyba, że po zawarciu umowy zgłosi się (opcja) o obywatelstwo sowieckie.
2. Ta zasada rozciąga się na wszystkich obywateli polskich, którzy do wybuchu wojny polsko-niemieckiej mieli prawo swojszczyzny, względnie byli zapisani do ksiąg stałej ludności na ówczesnych ziemiach polskich bez względu na to, czy w wyniku obecnego ustalenia granic państwowych te ziemie wchodziły w skład Rzeczypospolitej Polskiej czy też należą do Ukrainy, Białorusi lub Litwy.
3. Obywatelstwo polskie zachowują także osoby, które w czasie obecnej wojny wskutek zmobilizowania ich przez władze sowieckie odbyły lub odbywają służbę w Czerwonej Armii albo na froncie pracy.
4. Prawo do zgłoszenia się o polskie obywatelstwo mają osoby pochodzące z ziem polskich, jeżeli czynnie służyli lub służyli w Wojsku Polskim, chociażby do wybuchu wojny polsko-niemieckiej nie posiadały obywatelstwa polskiego.
5. Obywatele polscy, którzy w okresie wojny polsko-niemieckiej zadeklarowali obywatelstwo sowieckie i przyjęli paszporty radzieckie, odzyskują z mocy samego prawa polskie obywatelstwo i zostają zwolnieni z obywatelstwa sowieckiego.
6. Powyższe zasady rozciągają się także na członków rodziny obywatela polskiego.
7. Na wszystkich obywateli polskich rozciąga się amnestia, uchylenie pozbawienia ich wolności i prawo do powrotu do Polski bez względu na rodzaj popełnionego lub zarzucanego im przestępstwa z tym, że od uznania władz sowieckich zależy przy wydaniu tych osób władzom polskim wskazać materiał dowodowy na popełnienie przez nich czynów przestępczych celem ukarania ich przez władze polskie.
8. Wszystkie osoby, na które rozciągają się powyższe zasady, mają prawo powrotu do Polski.
9. Drogą wspólnych Komisji polsko-sowieckich należałoby ustalić, komu służy obywatelstwo polskie lub prawo zagłoszenia się o to obywatelstwo, a nadto należałoby wydać wszystkim obywatelom polskim na terenie Związku Radzieckiego paszporty polskie w myśl ustawy z dnia 14 lipca 1936 r. (Dziennik Ustaw RP nr 56, poz. 404) lub inne zastępcze tymczasowe dokumenty polskie.

II.

Przez zastosowanie obowiązujących polskich przepisów prawnych, względnie przez ich znowelizowanie, wymagają uregulowania sprawy:

- a. ludności, znajdującej się na ziemiach polskich w czasie ich wyzwolenia spod okupacji niemieckiej;

- b. ludności, przybywającej [do Polski w jej nowych granicach – W.M.] w wykonaniu umów międzynarodowych [w wyniku realizacji umów – W.M.] z Ukrainy, Białorusi i Litwy;
- c. ludności, która przybędzie do Polski ze Związku Radzieckiego po zawarciu repatriacyjnej umowy.

Tu wymaga przede wszystkim uregulowania sprawa ewidencji tych grup ludności.

1. Przy zastosowaniu przepisów art. 17–19 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 marca 1928 r. o ewidencji i kontroli ludności oraz rozp[orządzenia] Ministra Spr[aw] Wewn[ętrznych] z dnia 29 listopada 1928 r. o dowodach osobistych należy w celu ułatwienia legitymowania ludności przeprowadzić drogą zarządzeń Resortu Administracji Publicznej [PKWN] w określonym terminie powszechną akcję wydawania dowodów osobistych przy zaświadczeniu w nich obywatelstwa polskiego.
2. Ponieważ w okresie wojny i okupacji zachowanie się różnych grup ludności mogło być w stosunku do polskiej państwowości wrogie, należałoby w rozporządzeniu wykonawczym przewidzieć szczegółowy tryb postępowania przy wydawaniu dowodów osobistych, w szczególności ustanowić obowiązek spisywania ankiet, dających obraz zachowania się danej osoby w czasie wojny, okupacji i po wyzwoleniu spod okupacji. Z drugiej strony należy wprowadzić ułatwienia w udowodnieniu tożsamości osoby i jej obywatelstwa ze względu na liczne wypadki zagubienia dokumentów, rozmyślnego ich niszczeni z obawy przed okupantem, zniszczenia archiwów, ksiąg stanu cywilnego itd.
3. Przeprowadzenie takiej akcji wymagałoby uprzedniego przygotowania aparatu administracyjnego i formularzy zarówno ankiet, jak i dowodów osobistych.
4. Drogą zarządzeń Resortu Administracji Publicznej [PKWN] i Gminnych Rad Narodowych należy podjąć akcję w kierunku przestrzegania przepisów o meldunkach.

III.

W czasie okupacji przybrały duże grupy ludności inne nazwiska. Czyniły to dla zakonspirowania się w walce z okupantem, dla uchronienia się od prześladowań politycznych lub rasowych, od wywożenia na roboty, dla ukrycia przed okupantem swojej dawniejszej działalności społecznej, wojskowej, urzędniczej itd. Przebywając pod okupacją uzyskiwały te grupy ludności różnymi sposobami dowody osobiste (karty rozpoznawcze), opiewające na cudze nazwiska. Pod tymi przybranymi nazwiskami żyły w okresie okupacji, a i obecnie w dalszym ciągu występują, kontynuując ten stan

osobowy, jaki wytworzyły i do którego przystosowały swój byt w czasie okupacyjnego terroru.

Przeważna część tej ludności nie zechce wrócić do dawnych swoich nazwisk, a ze stanowiska polityki państwowej nie jest może wskazane zniewalanie jej do takiego powrotu. Ten wzgląd nasuwa konieczność odpowiedniego unormowania stanu cywilnego tych grup ludności. W ten sposób wylania się problem zmiany nazwiska.

Przedwojenne ustawodawstwo polskie zawiera daleko idące ograniczenia i utrudnienie w tym względzie:

1. Żadna ustawa nie zezwala na zmianę imion.
2. Według ustawy z 24 X 1919 r. (D.U. [Dziennik Ustaw] nr 88, poz. 478²⁴) zezwolenie na zmianę nazwiska może być udzielone tylko w przypadkach zasługujących na szczególne uwzględnienie, wedle wyraźnego przepisu niepolskie brzmienie nazwiska nie jest dostatecznym powodem do jego zmiany; zezwolenia na przybranie nazwiska nie wolno udzielić w razie zgłoszenia sprzeciwu przez osoby tego samego nazwiska; zamierzona zmiana nazwiska winna być ogłoszona w Dzienniku Urzędowym, a nadto w trzech dziennikach nieurzędowych; od ogłoszenia musi minąć okres 90 dni na zgłaszanie sprzeciwów.
3. Pewną, choć w bardzo ciasnym zakresie, ulgę wprowadziła ustawa z 22 III 1929 r. (D.U. nr 3/1930, poz. 16²⁵), nadając prawo zmiany nazwisk o brzmieniu hańbiącym, ośmieszającym lub nielicującym z godnością człowieka. Ale i ta ustawa wykluczyła już zmianę na inne nazwisko, jeżeli sprzeciwi się osoba posiadająca już przybierane nazwisko. Dalej zakazała ta ustawa przybrania nazwisk historycznych, popularnych lub rozpowszechnionych. Zresztą moc obowiązująca tej ustawy zgasła 16 I 1940 r. wskutek tego, że w ustawie zastrzeżono jej obowiązywanie tylko na 10 lat. Wobec tego tej ustawy nie można więcej stosować.
4. Według ustawy z dnia 11 V 1920 r. (D.U. nr 42, poz. 251²⁶) osoby wojskowe, które przed wejściem w życie tej ustawy podczas służby w formacjach wojskowych polskich lub w Wojsku Polskim przybrały inne nazwisko, a odznaczyły się gorliwym pełnieniem obowiązków, mogły uzyskać uznanie przybranego względnie zmianę swojego poprzedniego nazwiska. Ta ustawa została uchylona ustawą z dnia 6 V 1924 r. (D.U. nr 44, poz. 459²⁷), wobec czego i tej ustawy nie można obecnie stosować.

²⁴ Ustawa z 24 października 1919 r. w przedmiocie zmiany nazwisk, „Dziennik Ustaw RP” 1919, nr 88, poz. 478.

²⁵ Ustawa z 22 marca 1929 r. o zmianie nazwisk hańbiących, ośmieszających lub nieliczących z godnością człowieka, „Dziennik Ustaw RP” 1930, nr 3, poz. 16.

²⁶ Ustawa z 11 maja 1920 r. w przedmiocie uznania nazwisk przybranych podczas służby wojskowej, „Dziennik Ustaw RP” 1920, nr 42, poz. 251.

²⁷ Ustawa z 6 maja 1924 r. uchylająca ustawę z dnia 11 V 1920 r. w przedmiocie uznania nazwisk przybranych podczas służby wojskowej, „Dziennik Ustaw RP” 1924, nr 44, poz. 459.

Zagadnienie zmiany nazwisk wymagałoby znowelizowania obowiązujących przepisów w kierunku usunięcia ograniczeń i utrudnień jako nieodpowiadających duchowi demokracji, a petryfikujących nazwiska niepolskie, zwłaszcza o brzmieniu niemieckim, co sprzeciwia się tendencji zacierania wpływów germańskich na ziemiach polskich.

Nowela ustawy z d[nia] 24 X 1919 r. miałyby w myśl tego postanawiać, że:

1. Każdy obywatel polski ma z ważnych powodów prawo do przybrania innego imienia i nazwiska.
2. Ważnymi powodami są w szczególności: używanie przybieranego imienia i nazwiska w okresie okupacji dla zakonspirowania się w walce z okupantem, dla ukrycia przed okupantem lub jego poplecznikami swojej dawniejszej działalności społecznej, politycznej, wojskowej lub urzędniczej dla uchronienia się od prześladowań ^apolitycznych lub rasowych^a.
3. Niepolskie ^abrzmienie imienia lub nazwiska stanowi dostateczne^a uzasadnienie dla żądania zezwolenia na ich zmianę.
4. Zezwolenia na zmianę należy odmówić w razie uzasadnionej obawy, że ubiegający czyni to w zamiarze ułatwienia sobie przestępstwa lub dla uchylenia się od odpowiedzialności wobec władz polskich.
5. Formalności upraszcza się. Sprzeciwy innych osób są bez znaczenia. Zmiany wolno dokonać tylko jeden raz.
6. Dla dokonania zmian wyznacza się termin 5 lat.

IV.

W kwestii utraty, względnie pozbawienia obywatelstwa polskiego obowiązują dotychczas następujące przepisy:

1. Wedle ustawy z 20 I 1920 r. (D.U. nr 7, poz. 44²⁸) i rozp[orządzenia] Prezydenta RP z 3 XII 1932 r. następuje ^butrata obywatelstwa^b polskiego w szczególności przez:
 - a. nabycie obcego obywatelstwa;
 - b. ^bprzyjęcie urzędu publicznego^b lub ^bwstąpienie do służby^b wojskowej w państwie obcym bez zgody właściwego wojewody.
2. Wedle ustawy z dnia 31 VIII 1938 r. (D.U. nr 22, poz. 191²⁹) obywatel polski, przebywający za granicą może być pozbawiony obywatelstwa polskiego, jeżeli:
 - a. działał za granicą na szkodę Państwa Polskiego;
 - b. przebywając nieprzerwanie za granicą ^aco najmniej przez 5 lat^a po powstaniu Państwa Polskiego utracił łączność z państwowością polską, lub

²⁸ Ustawa z 20 stycznia 1920 r. o obywatelstwie Państwa Polskiego, „Dziennik Ustaw RP” 1920, nr 7, poz. 44.

²⁹ Ustawa z 31 marca 1938 r. o pozbawianiu obywatelstwa, „Dziennik Ustaw RP” 1938, nr 22, poz. 191.

- c. przebywając za granicą nie powrócił do Państwa polskiego w oznaczonym terminie na wezwanie urzędu zagranicznego Rz[eczypolitej] P[olskiej].

°Osoby, które zostały pozbawione obywatelstwa polskiego na podstawie tego przepisu prawnego, mogą jedynie za uprzednią zgodą Ministra Spraw Wewnętrznych przebywać czasowo na obszarze Państwa Polskiego.

Te przepisy wymagają zmiany z następujących powodów:

1. Na terenie Związku Radzieckiego w okresie wojny polsko-niemieckiej znaczne grupy polskich obywateli zadeklarowały obywatelstwo sowieckie i przyjęły paszporty sowieckie.
2. Wielu obywateli polskich pracowało i pracuje w Związku Radzieckim na urzędach publicznych i służyło w Czerwonej Armii bez „zgody właściwego wojewody”.
3. Przepuszczalnie to samo dotyczy wielu polskich emigrantów, którzy wstąpili do urzędów publicznych lub armii państw sprzymierzonych (Anglii, Ameryki).
4. Na okupowanych obszarach polskich poza GG [Generalnym Gubernatorstwem – W.M.] polscy obywatele podlegali przymusowej mobilizacji do armii niemieckiej.

Rozważenie tych motywów uzasadniałoby nowelizację ustawy z dnia 20 stycznia 1920 r., względnie wydanie nowego dekretu w następujących kierunkach:

1. Utraty obywatelstwa polskiego nie powoduje:
 - a. przyjęcie obywatelstwa sowieckiego w okresie wojny polsko-niemieckiej przez obywateli polskich;
 - b. przyjęcie obywatelstwa jakiegokolwiek innego państwa sprzymierzonego lub neutralnego, jeżeli obywatel polski tak postąpił celem uzyskania możliwości emigracji spod okupacji lub celem zastosowania się do przepisów o obywatelstwie obowiązujących w danym państwie;
 - c. przyjęcie urzędu publicznego w państwie sprzymierzonym lub neutralnym albo w armii sprzymierzonego państwa w okresie obecnej wojny;
 - d. wreszcie służba w armii niemieckiej tych obywateli polskich, którzy mieszkając poza GG [Generalnym Gubernatorstwem – W.M.] nie mieli możliwości uchylenia się od tej służby^c.
2. Ustawa z 31 III 1938 r. o pozbawieniu obywatelstwa polskiego była skierowana szczególnie przeciw tym, którzy ^bwalczyli w szeregach rewolucyjnych Hiszpanii^b, dalej przeciw tym, którzy przebywali za

^c Fragment wyróżniono pionową kreską narysowaną odręcznie na lewym marginesie.

granicą jako emigranci polityczni, ścigani przez władze sanacyjne, wreszcie przeciw Żydom, którzy pod wpływem rosnącej w Polsce sanacyjnej fali hitleryzmu wyemigrowali, zachowali obywatelstwo polskie, a nie mogli lub nie chcieli przyjąć obcego obywatelstwa.

Tę ustawę należałoby zmienić przez ^bskreślenie w niej ustępów b. i c., tak, że^b byłby utrzymany jedynie przepis o pozbawieniu obywatelstwa polskiego w razie działania za granicą na szkodę Państwa Polskiego, a nadto należałoby postanowić, że osoby, które w okresie do d[nia] 1 września 1939 r. zostały pozbawione polskiego obywatelstwa na podstawie ustawy z 31 marca 1938 r. mogą odzyskać obywatelstwo polskie i powrócić do Polski.

W kwestii cudzoziemców przebywających na terenie Polski wystarczyłoby na razie stosowanie obecnie obowiązujących przepisów prawnych, w szczególności Rozp[orządzenia] Prezydenta RP z 13 VIII 1926 r. (D.U. nr 83, poz. 465³⁰) przy odmiennym traktowaniu obywateli państw sprzymierzonych i obywateli niemieckich, względnie osób niemieckiego pochodzenia.

Kierownik Biura Prawnego

/-/ dr Szuldenfrei^d

Źródło: AMSZ, ARPM, sygn. 27–2–24, k. 40–42, maszynopis, oryginał.

Streszczenie

Krytyczna edycja memoriału Emila Sommersteina i opinii prawnej Michała Szuldenfreia ma na celu przybliżenie wczesnych projektów podporządkowanej Sowietom administracji Polski dotyczących w miarę kompleksowego uregulowania spraw obywatelstwa ludności polskiej w ZSRR. Pierwszy z dokumentów powstał po ogłoszeniu dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 22 czerwca 1944 r., który zezwalał polskim żołnierzom (i ich rodzinom) pochodzącym z terenów Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy (czyli anektowanych w 1939 r. ziem wschodnich II RP) na odzyskanie obywatelstwa polskiego. Jego adresatem było Prezydium Zarządu Głównego Związku Patriotów Polskich. Autor przedstawił w nim wizję sposobów odzyskiwania obywatelstwa RP. Jego koncepcje były w gruncie rzeczy korzystne, gdyż obejmowały szeroki wachlarz kategorii ludności polskiej w ZSRR. Z kolei opinia prawna Szuldenfreia (szefa Biura Prawnego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego) była w istocie pierwszym projektem postulatów dotyczących przyszłej umowy o repatriacji ludności polskiej z głębi ZSRR. Dotykała bowiem formalnych problemów związanych z obywatelstwem, ale także wielu spraw łączących się ze statusem ludności polskiej, które powinny zostać uregulowane przez administrację PKWN. Niestety praktyka pokazała, że Kreml nie uwzględnił tych postulatów przy redagowaniu kolejnego dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR (z lipca 1944 r.) oraz polsko-radzieckiej umowy repatriacyjnej z 6 lipca 1945 r.

^d Powyżej odręczny podpis.

³⁰ *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 13 sierpnia 1926 r. o cudzoziemcach*, „Dziennik Ustaw RP” 1926, nr 83, poz. 465.

Memorial of Dr Emil Sommerstein and Dr Michał Szuldenfrei's Expertise on the Legal Status of the Polish Population in the USSR (1944)

This critical edition of Emil Sommerstein's memorandum and Michał Szuldenfrei's legal opinion provides an overview of the early projects initiated by the Polish administration under Soviet authority to establish a comprehensive framework for regulating the citizenship of the Polish population in the USSR. The first document was drafted following the decree issued by the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on 22 June 1944. This decree allowed Polish soldiers and their families, who came from the territories of Western Belarus and Western Ukraine (the eastern lands of the Republic of Poland annexed in 1939), to regain Polish citizenship. It was addressed to the Presidium of the Main Board of the Union of Polish Patriots. In it, the author presented his vision of regaining Polish citizenship. His concepts were generally positive, as they addressed a broad spectrum of categories within the Polish population in the USSR. Furthermore, the legal opinion of Szuldenfrei, the Head of the Legal Office of the Polish Committee of National Liberation (PKWN), actually served as the first draft of proposals regarding the future agreement for the repatriation of Poles from deep within the USSR. This is because it touched upon formal problems of citizenship, but it also contained a wide range of issues related to the status of the Polish population, which the PKWN administration should regulate. Unfortunately, practice showed that the Kremlin did not consider these postulates when drafting the subsequent decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR (of July 1944) and the Polish-Soviet repatriation agreement of 6 July 1945.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Centralne Biuro Komunistów Polskich

Krajowa Rada Narodowa – Biuro Prezydzialne

Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie

Ambasada RP w Moskwie

Centralnyj Gosudarstwiennyj Archiw Respubliki Kazachstan w Ałmaty (Centralne Archiwum

Państwowe Republiki Kazachstan w Ałmaty)

fond 1109 – Priezidium Wierchownogo Sowjeta Kazachskoj SRR (Prezydium Rady

Najwyższej Kazachskiej SRR)

Źródła publikowane

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. 8: *Styczeń 1944 – grudzień 1945*, oprac. E. Basiński i in., przy współud. H. Adalińskiej i in., polski kom. red. W.T. Kowalski, radz. kom. red. I.A. Chrienow, [Warszawa] 1974.

Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946, wybór i oprac. nauk. J. Szapował, J. Tucholski, red. nauk. W. Chudzik i in., Warszawa 2000.

Opracowania

Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1998.

- Głowacki A., *Uwagi o Komitecie Organizacyjnym Żydów Polskich przy Związku Patriotów Polskich w ZSRR*, w: *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1844. Wybrane problemy*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991, s. 282–298.
- Marciniak W., *Repatriation of Polish Citizens – Catholics and Jews from Distant Parts of the Soviet Union in Polish-Soviet Relations 1944–1947*, w: *Polish Jews in the Soviet Union (1939–1959). History and Memory of Deportation, Exile and Survival*, red. K. Friedla, M. Nesselrodt, Boston 2021, s. 110–129.
- Marciniak W., *Uwagi o genezie polsko-radzieckiej umowy repatriacyjnej z 6 lipca 1945 r.*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2013, nr 91, s. 111–132.
- Pacholczykowa A., *Emil Sommerstein 1883–07–06 – 1957–05–25*, Internetowy Polski Słownik Biograficzny, www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/emil-sommerstein-1883-1957-prawnik-dzialacz-syjonistyczny-posel (dostęp: 3 I 2024).
- Rusiniak-Karwat M., *Emil Sommerstein*, <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/3804-sommerstein-emil> (dostęp: 3 I 2024).
- Rusiniak-Karwat M., *Nowe życie na zgliszczach. Bund w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 2016.

Dzienniki Urzędowe i bazy danych

- „Dziennik Ustaw RP” 1919, 1920, 1924, 1926, 1930, 1938, 1945, 1946, 1947, 1951.
Internetowa Baza Traktatowa MSZ, <https://traktaty.msz.gov.pl>.
„Wiedomości Wierchownogo Sowietu SSSR” 1944.

Wojciech Marciniak – pracownik Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego, kierownik Archiwum Sybiraków UŁ, członek Centrum Studiów Migracyjnych UŁ i Polsko-Kazachstańskiej Komisji Historycznej. Specjalizuje się w dziejach obywateli polskich na Wschodzie po 17 września 1939 r., szczególnie zaś w procesach ich przesiedleń i repatriacji, historii Związku Patriotów Polskich i aktywności Ambasady RP w Moskwie po II wojnie światowej. E-mail: wojciech.marciniak@uni.lodz.pl.

Wojciech Marciniak – employee of the Institute of History at the University of Lodz, head of the Archive of the Sybiraks at the university, member of its Centre for Migration Studies and the Polish-Kazakhstan Historical Commission. He specialises in the history of Polish citizens in the East after 17 September 1939, in particular the processes of their resettlement and repatriation, the history of the Union of Polish Patriots and the activity of the Polish Embassy in Moscow after World War II. E-mail: wojciech.marciniak@uni.lodz.pl.